

WSTĘP

Studium *Człowiek jako świadek historii* to piąta część cyklu monografii *Historia – Pamięć – Tożsamość w edukacji humanistycznej*¹, co świadczy o niezmiennym zainteresowaniu zagadnieniem tożsamości i pamięci w kontekście antropologicznych oraz historycznych badań nad dziejami ludzkości. Człowiek jako kreator, obserwator oraz komentator kultury materialnej i duchowej pozostaje zarazem najważniejszym świadkiem historii. Jako jedyny obdarzony jest umiejętnością jej utrwalenia poprzez zapamiętanie i zapisanie. Ludzka pamięć, jej selektywność, zwodniczość, a zarazem mimowolna zdolność rejestrowania drobiazgów czy ulotności chwil, pozostaje jednym z najciekawszych zagadnień we współczesnych badaniach humanistycznych. Jednocześnie stawia się pytania, czy mamy do czynienia z jedną historią człowieka, czy z człowiekiem opowiadającym wiele historii. Wszystko to skłania do refleksji nad możliwością opisanego mentalności ludzi w dawnych epokach i nad płynnością granicy między rekonstrukcją wydarzeń a ich konstruowaniem na nowo z okruszków źródeł. Szczególnie w badaniach tak delikatnej materii jak mentalność człowieka na przestrzeni epok z jednej strony aktualne pozostają pytania o stopień przefiltrowania rzeczywistości prezentowanej w źródłach. Z drugiej zaś

¹ *Historia – Pamięć – Tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 1: Historia i edukacja*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska, Kraków 2013; *Historia – Pamięć – Tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 2: Literatura i kultura*, red. Z. Budrewicz, M. Sienko, Kraków 2013; *Historia – Pamięć – Tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 3: Pamięć miejsca, pamięć człowieka, miejsca pamięci*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, A. Słaby; *Historia – Pamięć – Tożsamość. Studia historyczno-antropologiczne*, Kraków 2016; *Historia – Pamięć – Tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 4: Archiwum jako „strażnik pamięci”. Studia historyczno-archiwalne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, A. Słaby, Kraków 2017.

o to, na ile badacz jest skłonny i potrafi wyzbyć się własnego punktu widzenia i zasobu doświadczeń, by właściwie interpretować zasady rządzące życiem człowieka w odległych czasach. Należy pamiętać, że to właśnie wiedza badacza, umożliwiająca mu osadzanie wydarzeń w szerokim kontekście i procesach długiego trwania, nierzadko pozwala na odsłonięcie szerszego obrazu zdarzeń niż ten utrwalony przez samych uczestników – twórców. Historycy, literaturoznawcy i medioznawcy szukają świadectw ludzkiej pamięci zarówno indywidualnej, jak i kreacji pamięci zbiorowej. Cennym rozszerzeniem tej perspektywy jest powszechne już włączanie do badań historycznych nurtu *oral history*. Badania oparte na zapisie osobistych doświadczeń, uwzględniających nie tylko wspomnienia świadków dziejów wojennych, ale również powojenne losy przesiedlonych czy wypędzonych, znalazły szeroki oddźwięk w badaniach nad historią współczesną². Wskazują na to zarówno publikacje, jak i liczne realizowane projekty badawcze, których wyniki zostały zaprezentowane między innymi w niniejszym zbiorze.

Stawianie nowych pytań, rozwijanie metodologii i wykorzystanie nieeksplorowanych w tym kontekście źródeł doprowadziło także przedstawiciele różnych dziedzin humanistyki do dyskusji nad antropocentrycznym punktem widzenia naszych dziejów. Coraz częstsze kwestionowanie go motywuje do włączania w badania perspektywy innych istot świata ożywionego, wysuwanie postulatów badania tak historii zwierząt, jak i świata nieożywionego – rzeczy. Dzięki tym propozycjom w ostatnich latach rozwinęły się interesujące nurty badań historycznych i kulturowych, ukazujące człowieka z różnych perspektyw – począwszy od ugruntowanej w dyskursie naukowym metody antropocentrycznej, poprzez perspektywę jego materialnego otoczenia, a skończywszy na sferze biologicznej i biocentrycznej³. Ewoluuje tak zwana

² Zob. m.in. publikacje będące wynikiem projektów realizowanych przez Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego: *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich Sybiraków z Wielkiej Brytanii. Nottingham*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, Kraków 2014; *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich Sybiraków z Wielkiej Brytanii. Bradford*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, A. Szopa, Kraków 2015; *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich Sybiraków z Wielkiej Brytanii. Leeds*, red. H. Chudzio, A. Chłosta-Sikorska, M. Buś, Kraków 2015.

³ Zob. M. Zaborski, *Kamień jako świadek historii*, „Seminare” 2006, t. 23, s. 305–318; zob. liczne prace Ewy Domańskiej na ten temat, poświęcone nieantropocentrycznej humanistyce, ze zwróceniem uwagi zarówno na biohistorię, jak i badania nad rzeczami: E. Domańska, *O zwrocie ku rzeczom we współczesnej humanistyce. (Ku historii nieantropocentrycznej)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2005, t. LXV, s. 7–23; też, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006; też, *Problem*

nowa humanistyka, do której zaliczają się studia kulturowe, postkolonialne, etniczne, *gender studies*, studia nad niepełnosprawnością (*disability studies*), ale też *animal studies*. Te krytyczne dyskursy, określane czasami mianem krytyki opozycyjnej, dopełniają ogólną wiedzę o świecie i samym człowieku oraz jego funkcjonowaniu w świecie⁴.

Niemniej to człowiek wciąż pozostaje w centrum historii i zainteresowań badaczy jako najważniejszy ze świadków dziejów, co ujawnia się w zbiorze studiów niniejszej monografii. Złożoność i wieloaspektowość przyjętej myśli przewodniej otworzyły różne perspektywy badań, do których odwołują się Autorzy i Autorki – od historycznej, kulturowej poprzez literacką, edukacyjną czy kobiecą. Podjęte rozważania skoncentrowały się wokół kilku głównych zagadnień. Zalicza się do nich gromadzenie i archiwizowanie wspomnień uczestników historii, następnie wykorzystanie tego rodzaju materiału w badaniach historycznych i edukacji historycznej oraz studia źródłoznawcze. Obok tych wątków badacze interpretują tytułową kategorię przez pryzmat instytucji tworzonych przez świadków historii oraz analizują różnorodność form współczesnych tekstów medialnych, skupiając się na reportażu polifonicznym i wizualnym aspekcie przekazów medialnych. Zagadnienia były analizowane w kontekście różnych epok, co skłoniło Redaktorki do przyjęcia układu chronologicznego, z jednoczesnym uwzględnieniem zbliżonej problematyki tekstów.

Książkę otwiera artykuł Bożeny Popiołek, która poświęciła uwagę kobietom jako świadkom wydarzeń w czasach późnego baroku, kiedy ich uczestnictwo w życiu publicznym pozostawało nieformalne i nieoficjalne, przez co z rezerwą traktowano ich wpływ na życie publiczne. Badania Autorki pokazują, że kobiety były aktywnymi uczestniczkami pozakulisowych działań i z powodzeniem znajdowały środki pozwalające na udział w polityce, chociażby budując sieć zależności klientalnych. Kolejna z Auterek – Edyta Pluta-Saladra – w artykule zatytułowanym *Pomiędzy Bożą opatrnością a historią. Dzieje klasztoru w Staniątkach w świetle kroniki siostry Anny Rozalii Kiernickiej* przeanalizowała zapis dziejów wspólnoty wytworzony do wewnętrznego użytku zakonnic. Obejmował on zbiór

rzeczy we współczesnej archeologii, [w:] *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. J. Kowalewski, W. Piasek, Olsztyn 2008, s. 27–60; też, *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3, s. 9–21 oraz tamże: *Rzeczy. Rekonesans antropologiczny. (Dyskusja)*, głos w dyskusji, s. 83–87; J. Topolski, *Teoretyczne problemy wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, wybrała, do druku przygotowała i wstępem opatrzyła E. Domańska, Poznań 2016.

⁴ Zob. E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2016, s. 17.

praw, przywilejów i wzorców, służąc budowaniu wspólnoty klasztornej i jej tożsamości. Z kolei dla historyka stanowi on nieocenione źródło badań historii zarówno indywidualnej, jak i grupowej, utrwalone wydarzenia zostały bowiem ukazane z punktu widzenia całego zgromadzenia. Jednocześnie kronika autorstwa konkretnej osoby odznacza się indywidualizmem w doborze i sposobie zapisywanej treści. W świetle tych zapisków Autorka prezentuje sylwetkę klasztornej kronikarki Anny Rozalii Kiernickiej, jak również samo źródło w kontekście badań nad indywidualną i zbiorową pamięcią historii. Problematykę świadectwa źródeł w badaniach spraw procesowych przedstawiła Anna Penkała, wykorzystując dokumentację procesową z akt oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich, wytworzoną w trakcie sporu o małżeństwo Salomei z Szembeków i Józefa Dembińskiego. Perspektywę literacką badań nad świadkiem historii przyjęła natomiast Agata Ročko, śledząc autobiograficzne wątki w poezji Franciszka Karpińskiego w wierszu *Do Justyny* („Drzewa, wyście małe były...”). Tytułowa Justyna to prawdopodobnie Marianna z Kalinowskich Ponińska, a utwór jest jedynym z wielu poświęconych jej osobie⁵. Autorka analizuje go i interpretuje w kontekście cyklu poświęconego zarówno teź bohaterce, jak i biografii poety, gdyż zbiór wierszy kierowanych przez Karpińskiego do Justyn przywołuje życiorys poety, wpisując się w formułę jego pamiętnika. Umożliwia to Autorce odczytanie utworu poprzez kategorię „autobiograficznych i poetyckich przekomarzań”. Bernadetta Manyś w tekście *Testamenty wileńskich rzemieślników z I połowy XVIII wieku świadectwem historii jednostki i wspólnoty* postawiła sobie za cel przeanalizowanie testamentów rzemieślników z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, koncentrując się przede wszystkim na informacjach o szeroko pojętej „sieci społecznej”. Tak sformułowany problem badawczy stanowi cenne rozszerzenie badań nad testamentami okresu staropolskiego, dotychczas skoncentrowanych zwłaszcza na źródłach wytworzonych w obrębie szlachty i to głównie z obszaru Korony. Natalia Bursiewicz przybliżyła świat hiszpańskich miasteczek na terenie Al-Andalus, wyłaniający się z opisów osiemnastowiecznych podróżników. Relacje angielskich, francuskich, włoskich oraz hiszpańskich wojażerów przeanalizowała nie tylko pod kątem przywoływanych tam zagadnień związanych z architekturą i urbanistyką

⁵ Według Romana Sobola „Ponińska odegrała poważną rolę w życiu i twórczości poety; z jej postacią wiąże się większość sianek «pod tytułem Justyny napisanych»” i dwa wiersze okolicznościowe zamieszczone w *Zabawkach wierszem i przykładach obyczajnych* (Lwów 1780, s. 88–91). F. Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, [wyd. przygotowali E. Aleksandrowska i Z. Goliński], Warszawa 1987, s. 219 (przypis 22). Pamiętnik poety cytowany jest w artykule według tej edycji.

miasta, ale także uwzględniając perspektywę antropologiczną i odwołując się do emocjonalności oraz indywidualnych wyobrażeń wędrowców. Monika Andrasz-Mrozek przyjrzała się postaci Józefa Załuskiego, wojskowego walczącego o niepodległość Polski, analizując jego wspomnienia oraz proces przemiany ze świadka i uczestnika w komentatora historii. Katarzyna Głowania w tekście *Wydarzenia w Krakowie w 1846 roku w listach Alfonsa von Boddiena jako świadka i obserwatora historii* zbadała listy von Boddiena w kontekście ustaleń tak zwanych wskaźników wiarygodności, odwołując się tym samym do metod wykorzystywanych w psychologii sądowej. Autorka poszukuje odpowiedzi na pytanie o wiarygodność i obiektywność von Boddiena jako świadka historii, kreśląc jednocześnie szkic biograficzny oraz portret Krakowa z okresu jego pobytu w mieście. Mariusz Misztal w tekście *Prywatne królewskie archiwa w Windsorze a historie intymne i „rewelacje” na przykładzie królowej Wiktorii i jej rodziny* omówił specyfikę Royal Archives w Windsorze – prywatnego archiwum rodziny królewskiej, założonego w 1914 roku, które gromadzi dokumenty brytyjskich monarchów, ich rodzin i dworu. Archiwa obecnie mieszczą się w windsorskiej Round Tower, a praca w nich obwarowana jest szczególnymi rygorami, ponieważ nie obowiązują tam ogólnie przyjęte w Wielkiej Brytanii zasady dotyczące udostępniania ich kolekcji. Natalia Gabryś-Klus rozpatrzyła kategorie tożsamości, pamięci i postpamięci w badaniach nad społecznością Śląska Cieszyńskiego w okresie długiego trwania między XIX a XXI stuleciem. Artykuł Huberta Chudzio i Alicji Śmigielskiej *Kanadyjska przystań. Losy dzieci z sierocińca w Tengeru* oparty został na relacjach świadków historii i materiałach pochodzących z emigracyjnych archiwów domowych, zdeponowanych w znacznej części w Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego (dalej: CDZWIP) pozyskanych podczas misji naukowych CDZWIP w Kanadzie. Wywiady o charakterze narracyjno-biograficznym pozwoliły Autorom na prześledzenie wybranych aspektów życia małoletnich oraz kolejne etapy ich wojennej drogi. Anna Hejczyk omówiła dzieje polskiej emigracji wojennej do Wielkiej Brytanii, analizując losy określonej grupy – świadków historii z Coventry, których wspomnienia zebrano w trakcie realizacji projektu badawczego „Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich Sybiraków z Wielkiej Brytanii”, poświęconego wspomnieniom polskich Sybiraków mieszkających na Wyspach. Mariusz Solarz poruszył kwestię opieki duchowieństwa nad ludnością cywilną w polskim obozie uchodźczym w Indiach (Valivade) w latach 1942–1948. Trafili tam cywile opuszczający od 1942 roku ZSRS wraz z 90-tysięczną armią pod dowództwem generała Władysława Andersa, czyli około 41 tysiącami kobiet, dzieci, sierot i mężczyzn niezdolnych do służby wojskowej. Autor omawia kwestię organizacji pobytu

Polaków skierowanych do Indii z perspektywy nie tylko aprowizacji i infrastruktury, ale także przez pryzmat życia religijnego i zaangażowania duszpasterzy katolickich w duchową opiekę nad Polakami w Indiach. Paulina Kus i Monika Zemła zaprezentowały losy polskiej ludności w rumuńskiej Kaczyce, skupiając się na historii Polonii oraz świadomości narodowej zarówno w kontekście czasów minionych, jak i obecnych. Szerokie ujęcie tematu w perspektywie historyczno-antropologicznej było możliwe dzięki badaniom terenowym prowadzonym przez Autorki na rumuńskiej Bukowinie w ramach projektu badawczego „Wsie polskie na rumuńskiej Bukowinie. Szkice historyczno-antropologiczne”, realizowanego pod auspicjami Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Kategorię ludzkiej pamięci jako źródła historycznego poddała analizie Danuta Hać, wykorzystując w badaniach wspomnienia z Oficerskiej Szkoły Lotniczej. Pamięć, jak pisze Hać, jest jednym z najistotniejszych czynników kształtujących rozwój człowieka oraz świadomość własnego istnienia i to do niej odwołujemy się bez względu na to, jakie źródła badamy. Autorka kreśli szkic lotniczej biografii Bronisławy Haliny Kamińskiej-Dudek – pilotki polskiego lotnictwa powojennego, podpułkownik pilot w stanie spoczynku, jednej z czterech kobiet w polskim lotnictwie powojennym, które ukończyły dęblińską Szkołę Orłąt. Bazę źródłową stanowią nieopublikowane wspomnienia podpułkownik Dudek, pochodzące z różnych etapów jej życia zawodowego. Hać wskazuje także na wyłaniające się perspektywy badawcze dla badanego źródła, jakimi są kwestie związane z równouprawnieniem płci, historią lotnictwa czy wreszcie dydaktyką i szkoleniami lotniczymi. Próbę omówienia kategorii „świadka historii” przez pryzmat instytucji podjął Piotr Trojański, poświęcając uwagę historii powstania i działalności Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego w latach 1952–1970. Jest to interesujące przeniesienie terminu na instytucję, na co zdaniem Autora pozwala geneza jej utworzenia. Organizacja powstała bowiem z inicjatywy byłych więźniów Auschwitz i działała dzięki autorytetowi ludzi ocalałych ze zbrodni hitlerowskich, którzy byli świadkami ich popełnienia. Autor omawia aktywność instytucji od momentu jej utworzenia w 1952 roku aż po rok 1970, kiedy przeniesiono siedzibę MKO do Warszawy, co wpłynęło na zmiany w jej funkcjonowaniu. Iwona Fischer w tekście *Akta byłej PZPR – trudne źródła historii najnowszej. Rozważania o kreacji historii, kształtowaniu tożsamości, historycznych rewelacjach, kłamliwych przekazach, propagandzie i czytaniu między wierszami* poddaje analizie akta partyjne, wskazując na różnorodność archiwaliów i trudności związane z ich badaniem. Akta te są wciąż w niewielkim stopniu wykorzystane w badaniach i pozostają na etapie opracowania. Ich specyficzny język, inne znaczenia pozornie oczywistych zwrotów, słowa kluczowe czy słowa zakazane w określonym kontekście, cenzura i autocenzura stanowią

z jednej strony utrudnienia badawcze, a z drugiej są nieocenione dla przyjętego przez Autorkę zagadnienia badawczego, bo odsłaniają całą kreowaną historię czasów Polski Ludowej – od wielkiej polityki po życie codzienne zwykłego obywatela. Perspektywę wizualności i medialności współczesnych tekstów kultury nakreślają Susan Garza i Edyta Żyrek-Horodyska, koncentrując się na zupełnie odmiennych przekazach, kreowanych w dwóch różnych kręgach kultury medialnej – amerykańskiej i europejskiej. Garza w tekście *Visualization of Victimization at US Slave Plantations. Saving Michael Brown* prezentuje analizę przestrzeni pamięci, opierając się na koncepcji przestrzeni i metodologii retoryki wizualno-materiałowej. Do omówienia tej kategorii wykorzystuje materiały wizualne dwóch przestrzeni. Pierwsza z nich związana jest z medialnymi relacjami głośnej sprawy śmierci Michaela Browna w Ferguson (USA, Missouri), afroamerykańskiego nastolatka postrzelonego przez białego policjanta. Drugą omawianą przestrzenią jest Magnolia Plantation & Gardens w Charleston (USA, Karolina Południowa), dawna plantacja zatrudniająca niewolników, obecnie zabytkowa posiadłość udostępniona wraz z ogrodami turystom. Autorka zestawia te dwa miejsca o kompletnie odmiennym – jak by się mogło wydawać – charakterze i korzystając z wizualnej retoryki, wskazuje, jak projekty organizacji przestrzeni-pomników kierują doświadczeniami i emocjonalnością odbiorców-odwiedzających. Żyrek-Horodyska analizuje reportaż polifoniczny. Uznaje go za rodzaj archiwum pamięci i zalicza do szczególnej odmiany prozy niefunkcjonalnej, której nadrzędnym elementem konstrukcyjnym jest skonfrontowanie ze sobą licznych indywidualnych zapisów pamięci. Ma to na celu jak najwierniejsze utrwalenie wspomnień świadków wydarzeń, ocalenie zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej pamięci. Autorka zastanawia się, na ile próba stworzenia w przestrzeni tekstu mimetycznego obrazu rzeczywistości jest możliwa w reportażu.

Monografię zamykają teksty poświęcone współczesnej edukacji szkolnej, w której problematyka obecności człowieka w dziejach jako świadka historii niewątpliwie powinna znaleźć swoje miejsce w odpowiedzi na wyzwania dzisiejszej praktyki szkolnej. Alicja Bartuś przedstawiła wyniki badań na temat obrazu Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów, które przeprowadziła na przełomie lat 2016 i 2017 wśród uczestników projektu „Małopolska Pamięć”. Przesłanką do badań były między innymi statystyki prezentujące liczbę osób odwiedzających to miejsce pamięci. Wynika z nich, że Polacy stanowili mniej niż jedną czwartą odwiedzających, a polska młodzież, która może na własne oczy zobaczyć symbol martyrologii Żydów i Polaków jest mniej liczna od przyjeżdżającej tam młodzieży brytyjskiej. Autorka podejmuje kwestię obligatoryjności wizyt w miejscach pamięci jako

elementu programu edukacyjnego, a przede wszystkim funkcjonowania pamięci o Auschwitz wśród młodzieży małopolskich szkół ponadgimnazjalnych. Joanna Mieszczczyńska w artykule *Ludzka pamięć jako źródło historyczne, selektywność ludzkiej pamięci. Historia dwóch dziewczynek. Refleksje nauczyciela w pracy ze świadkiem historii w projektach uczniowskich* koncentruje się na nowych wyzwaniach edukacji historycznej, w tym między innymi na projektach uczniowskich, których celem jest gromadzenie relacji świadków historii ze społeczności lokalnej uczniów. Tym samym uczniowie badają lokalne historie, dzieje rodzinne i historie miejscowości, zgłębiając wiedzę o otaczającym mikroświecie i ucząc się warsztatu badawczego. Problem edukacji i wykorzystania zagadnienia „człowiek – świadek historii” w szkolnej edukacji historycznej podniosła Lucyna Kudła, rozważając temat w kontekście edukacji lekcyjnej, pozalekcyjnej i pozaszkolnej. Autorka skoncentrowała się na kilku aspektach, z jakimi mamy do czynienia w każdym modelu, wskazując na pozyskiwanie wiedzy (informacji historycznych), kształcenie umiejętności (na różnych poziomach trudności) oraz kształtowanie postaw.

Przedstawione studia pokazują wieloaspektowość i zasadność kontynuowania badań nad kategorią pamięci, świadectwami i świadkami historii. Uwypuklają znaczenie *oral history* i tekstów medialnych w badaniach nad najnowszymi dziejami człowieka. Pogłębianie badań nad człowiekiem jako świadkiem historii wpisuje się także we współczesne nurty badań dydaktyczno-historycznych i wyzwania edukacji historycznej. Gabriel García Márquez tak pisał o życiu: „to nie to, co człowiek przeżył, ale to, co i jak zapamiętał”⁶. Dla historyka owa relacja jest kluczowa, by podjąć próbę odtworzenia życiorysów z perspektywy ich twórców.

Agnieszka Słaby

⁶ G.G. Márquez, *Życie jest opowieścią. Autobiografia*, Kraków 2014 (fragment motta książki, bez paginacji).